

education

Department:
Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**NATIONAL
SENIOR CERTIFICATE**

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RO SUNGULA (FAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2009

TIMARAKA: 80

NKARHI: 2 wa tiawara

Papila leri ri na 10 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi swiyenge swa mune:

XIYENGE XA A: Xikambelantwisiso.	(30)
XIYENGE XA B: Nkomiso/nkatsakanyo wa ndzima.	(10)
XIYENGE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi.	(40)
2. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
3. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA na XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
4. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
5. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
6. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka), u landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona:

"Mi tindhuna ta njhani na? Swilo swi le ku onhakeni laha migangeni ya n'wina kambe mi swi ba hi makatla, mi tluriwa hi lava va sivhiki. Tolo Nkulukumba Phuphuruka lowa murhangeri wa *Sanco* u tile a ta ndzi luma ndleve hi mayelana na vanhu lava tsemelelaka tintambu ta gezi laha tikweni, kambe n'wina a mi vuli nchumu hi swona. Ntirho hi ko ku kukutlela mabyalwa loko ri xile," Ku bokoxela Hosi Xigamani eka tindhuna ta yena.

"Hina a ho chava Ndhavezitha," ku hlamula ndhuna Ntlelutlevu. "Hi chava ku hiseriwa swindlwana hi vafana lava va hi cinisaka hangayivona lomu migangeni. A ha ha dyi byi rhelela hi vafana lava Ndhavezitha. Kahlekahle vanhu lava a va tsemi tintambu ta gezi ntsena. Ku onhaka swo tala Ndhavezitha, i Ntlelutlevu a gimetaka.

"U ri yini wena Ntlelutlevu? Mi chava vafana tiko ra n'wina ri ri karhi ri lova xana? Na loko mi fa mi fela tiko ra n'wina. Socha ri fela enyimpini. Vafana lava u vulavulaka hi vona a hi vana va n'wina xana?" Ku vutisa hosi hi ku hlundzuka.

"A hi ku hi ta mi byela loko hi yi gayerile kahle mhaka leyi Ndhavezitha, leswaku yi ta siya munhu un'wana na un'wana a hlayisekile, hikuva misava se yi yimile hi milenge. Swilo swi hundzukile. A swa ha fani na khale laha loko hi veka milawu a hi yingisiwa. Sweswi loko munhu a ringeta ku pfuna, u tirhambela valala. Ngopfungopfu mhaka yoleyi ya vugevenga hi vulavulaka hi yona," ku hlamula Ntlelutlevu hi ku titsongahata.

"Mhuti yi biwa ya ha ri na mahika Ntlelutlevu. Loko mi miyela ma ha rivatiwa hi ku chava swilo swi to ohaka swi ya emahlweni. N'wina van'wana mi ngo miyela ku vulavula Ntlelutlevu ntsena a ma ha ri tindhuna xana? Mi chava ko ku dlawa ke? A ku na lexi mi xi tivaka hi tlhelo ra leswi swi humelelaka xana?" Ku vutisa hosi hi ku hundzuluka yi languta tindhuna letin'wana leti himpfhuka xa kona a ti lo whi, wonge vafana lava ku vulavuriwaka hi vona a vo va kona.

Tindhuna letin'wana ta hosi ku nga Phelani, Kukuxala, Madobi, Xituvituvi na Tsanyusa na vona va boxile vubihi lebyi humelelaka emigangeni ya vona, byo fana na ku ngheneriwa ka vakhegula va tekeriwa timali ta mudende, ku yiviwa ka tisolaphanele eka miganga leyi ku nga hava gezi, ku guleteriwa ka mifungo ya patu hi lava vo endla mabavhu na tichechisa to virisa mati, ku tshoviwa ka swikolo ku yiviwa tinhundzu ta nkoka tanihi tikhompyuta na michini yo kandziyisa, na ku tsemeleriwa ka tidarata ta tikampa hi makhamba ya swifuwo. Va gimetile hi ku pumba leswaku vona nandzu a va wu veki vafana, va ehleketela vahlapfa, kambe hosi a yi yimangi na yona mhaka ya ku lumbetiwa ka vanhu vo huma ematikweni ya le handle.

"Mi siyile lavo famba hi miti loko hi ri emitirhweni va fika va xisa vatirhi va hina va ku va rhumiwile ku ta teka tinhundzu to karhi ti ya lunghisiwa, kasi va endlela ku hi yivela, na lava va tsemelelaka tidarata leti sivelaka swifuwo ku nghena emagondzweni. Na swona sweswo hi ehleketelela vahlapfa," ku engetela Phuphuruka.

"Wolowo a hi ntiyiso wa leswaku vubihi byi endliwa hi vanhu lavo huma ematikweni ya le handle," ku nghenelela Hosi. "Na volava va kwalomu tikweni ra hina a va la! Phela mpfundla wa le rihlampfina a wu khomiwi hi timbyana. Sweswo i vuvabyi lebyi vuriwaka vuvengavahlapfa (*xenophobia*), lebyi tiko ra hina ra Afrika-Dzonga ri nga laviki no twa nchumu hi byona," ku kaneta Hosi Xigamani.

Huvo yi twananile leswaku ndhuna yin'wana na yin'wana yi fanele yi ya rhamba vanhu va yona ku ta exivijweni leswaku ku ta chukiwa mhaka leyi ya vukhamba. Kambe van'wana, ngopfu Ndhuna Ntlevutlevu, a va nga yimi na yona mhaka ya xivijo. A va vula leswaku xivijo xi ta thuthuruxa makhamba ma fihla leswi ma nga swi yiva. A va vona swi antswa loko a ku komberiswa maphorisa va phuthuma vanhu va nghena muti hi muti va ri karhi va secha. Kambe eku heteleleni ku tiyile ra xivijo hikuva ra hosi a ri tluriwi. Xisolahosi, sola u sukile.

SWIVUTISO

- 1.1 Ku tsemeleriwa ka tintambu ta gezi swi nga onhela vaakatiko hi ndlela yihi xana? Boxa swilo SWIMBIRHI. (4)
- 1.2 Nkulukumba Phuphuruka u tirha ntirho muni ke? (1)
- 1.3 Boxa xivangelo lexi endlaka leswaku tindhuna ta hosi ti nga vuli nchumu hi vubihi lebyi humelelaka emigangeni ya tona. (1)
- 1.4 Nyika vubihi BYIMBIRHI lebyi boxiweke hi tindhuna ta hosi. (2)
- 1.5 Tshaha xivulwa lexi kombisaka leswaku Hosi Xigamani a nga yimi na yona mhaka ya ku pumbiwa ka vahlapfa. (2)
- 1.6 Nyika rito rin'we ku suka eka xitshuriwa leri vulaka leswi landzelaka:
  - 1.6.1 Nhlengeletano ya hosi, tindhuna na malandza. (2)
  - 1.6.2 Vanhu lava va ku vengaka. (2)
  - 1.6.3 Ku nghenela munhu a nga ehleketangi nchumu. (2)
- 1.7 Hi ku vona ka wena, xana a swi fanerile leswaku Hosi Xigamani a karihela tindhuna ta yena xana? Nyika vonelo ra wena. (2)
- 1.8 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona** kutani u seketela nhlamulo ya wena.
  - 1.8.1 Hosi Xigamani a nga na ntirhisano na vurhangeri bya sivhiki. (2)
  - 1.8.2 Maphorisa va fambile muti hi muti va ri karhi va secha tinhundzu leti nga yiviwa. (2)

- 1.9 Nyika nhlamuselo ya xivuriso xin'wana na xin'wana xa leswi landzelaka:
- 1.9.1 Mhuti yi biwa ya ha ri na mahika. (2)
- 1.9.2 Mpfundla wa le rihlampfini a wu khomiwi hi timbyana. (2)
- 1.9.3 Xisolahosi, sola u sukile. (2)
- 1.10 Hlamusela hungunkulu leri kumekaka eka xitshuriwa lexi. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA

XIVUTISO XA 2

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona hi marito ya wena n'wini ya kwalomu ka 60 – 70. U nga onhi mongo wa xona.

Hi siku ra 22 Khotavuxika 2008 namadyambu ku fikile riqingho leri a ri tivisa hi ta mavabyi ya malume Girixoni. Tatana a a fanele ku ya teka makwavo eMagwiri ku n'wi yisa exibedhlele. Tatana u lo vhela a ku phephahungu leri a a ri hlaya thya, a ya teka makhiya ya movha. Tatana u ndzi byerile leswaku hi famba swin'we.

Ku suka eMafarana hi kongoma eMagwiri, thayere a ri dya ehansi swinene. Hi ku copeta ka tihlo hi fikile eka malume. Xiyimo lexi hi nga n'wi kuma a ri ka xona ongeti misava na matilo a swi kokelana hi yena. Malume u lo vhela a tlakuriwa a ngenisiwa emovheni. Hi ngenile emovheni hi heleketa malume exibedhlele xa Letaba.

Loko hi hundza enkoveni wa le Xiwisavaloyi, ho yimisiwa hi munhu loyi a a tikomba a ri phorisa ra le patwini. Tatana u yimisile movha. Hi nkarhi wolowo ku humelela vavanuna van'wana vanharhu lava a va havaxerile swibamu, lava a va tikomba leswaku hakunene a va ri swifamona swo pfumala mapfalo. Va lerisile leswaku hi xika emovheni hinkwerhu. Tatana u te u ringeta ku pfula nomo kasi o tivangela mipfi. Ku twakarile mpfumawulo wa xibamu lexi nga hlanhla voko ra yena ra xinene. Ku swi vonisa sweswo ho vhela hi xika hi xihatla. Malume, va lo n'wi hudula kunene va n'wi cukumeta epatwini. Hi xinkarhana na leswaku movha lowuya wu helele kwihi a ha ha swi vonangi. Loko maphorisa va ta fika va kumile malume ku ri khale humba yi olele nkuma.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

- 3.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona:

HI YIME HI NENGE WUN'WE ESWIKOLWENI!

Eswikolweni manguva lawa a ka ha ri na vuhlayiseki. Vadyondzisi na vadyondzi va le khombyeni. Loko Ndzawulo ya Dyondzo yi nga endli matshalatshala yo karhi, rixaka ri ta mbumburheka ri kala ri ku bi! I kangani hi twa hi ta ku tlhavana hi mikwana ka vadyondzi eswikolweni? Xikolo se xi hundzuke musago. Vadyondzi lavo fa ripfalo, ngopfungopfu vafana, va cinisa vadyondzikulobye na vadyondzisi hangayivona. Vadyondzi van'wana va tikuma va pfuka exibedhlele, va tshunguriwa timbanga. Volavo va vuriwa va nkateko hikuva lavo pfumala nkateko va peleriwa hi dyambu.

Manyala lawa ya tala ku endliwa hi mudyondzi wo pfumala nhloko, loyi a nga xiximiki vadyondzikulobye, vadyondzisi na nhloko ya xikolo. Wa rivala leswaku vatswari va yena va n'wi rhumerile exikolweni hi xikongomelo xa leswaku a ya dyondzeka, leswaku a ta va na vumundzuku lebyinene. Madzolonga eswikolweni ya kumeka eka swikolo swa le hansi na le ka swikolo swa le henhla leswi kumekaka emadorobeni na le matikoxikaya.

Mhaka leyi vilerisaka hileswi munhu un'wana na un'wana a nga laviki ku byarha vutihlamuleri bya xiphiqo lexi. Phela ritiho a ri tikombi. Swiyenge hinkwaswo leswi faneleke ku hoxa xandla eka dyondzo swi banana hi rhangarho hisa. Vatswari va vula leswaku vadyondzisi a va na mhaka na vuhlayiseki bya vana va vona. Vadyondzisi va kombetela Ndzawulo ya Dyondzo hi rintihho, va vula leswaku milawu leyintshwa yi va tekerile matimba hinkwawo. Leswi swi endla leswaku vadyondzi va khandziya va xika, va endla leswi va swi rhandzaka eswikolweni. Mihlangano ya vadyondzisi yona yi pumba Ndzawulo ya Dyondzo leswaku yi na vutihlamuleri byo pfumaleka ka nsirhelelo wa vadyondzisi na vadyondzi eswikolweni. Ndzawulo ya Dyondzo na yona yi sola vatswari, vadyondzisi na vadyondzi hi ku pfumala ntirhisano. Yi kombisa leswaku mhaka leyi a yi ta hela loko ngi swiyenge leswinharhu a swi kota ku tshama ehansi swi kanerisana.

Mhaka leyi yi faneleke ku lemukiwa hi leswaku ku solana loku a ku nge pfuki ku tisile xitshunxo, ko fanela ku tekiwa goza leri nga ta tswala mihandzu, swi nga ri tano rixaka ri ta lova.

SWIVUTISO

- 3.1.1 Hi ku pfuniwa hi xitshuriwa lexi nga laha henhla, tatisa xiphazamiso xa xihingakanyamarito lexi nga laha hansi hi ku hlamula swivutiso leswi landzelaka mayelana na xitshuriwa lexi. Tsala maletere ya (a)-(e), kutani u nyika tinhlamulo.

Ku ya ehansi

- (a) Rivala leri ku tlangiwaka ntlangu wa xibakele eka rona. (1)
- (b) Ku banana hi rhanga ro hisa i ku .... (1)
- (c) Ritofularha ra 'nkateko'. (1)

Ku hingakanya

- (d) Ku ahluriwa ka xiphiko kumbe xirhalanganyi ku vuriwa .... (1)
- (e) Mavizweni wa rito 'rhandzaka' (1)

(a) M				(b) L						(c) K		
		(d) X										
		(e) T										

- 3.1.2 Nyika ku hambana ka nhlamuselo ya rito "**nhloko**" eka swivulwa leswi landzelaka:

- (a) Manyala lawa ya tala ku endliwa hi mudyondzi wo pfumala **nhloko**. (2)
- (b) Vubihi byi endliwa hi mudyondzi wo ka a nga xiximi **nhloko** ya xikolo. (2)

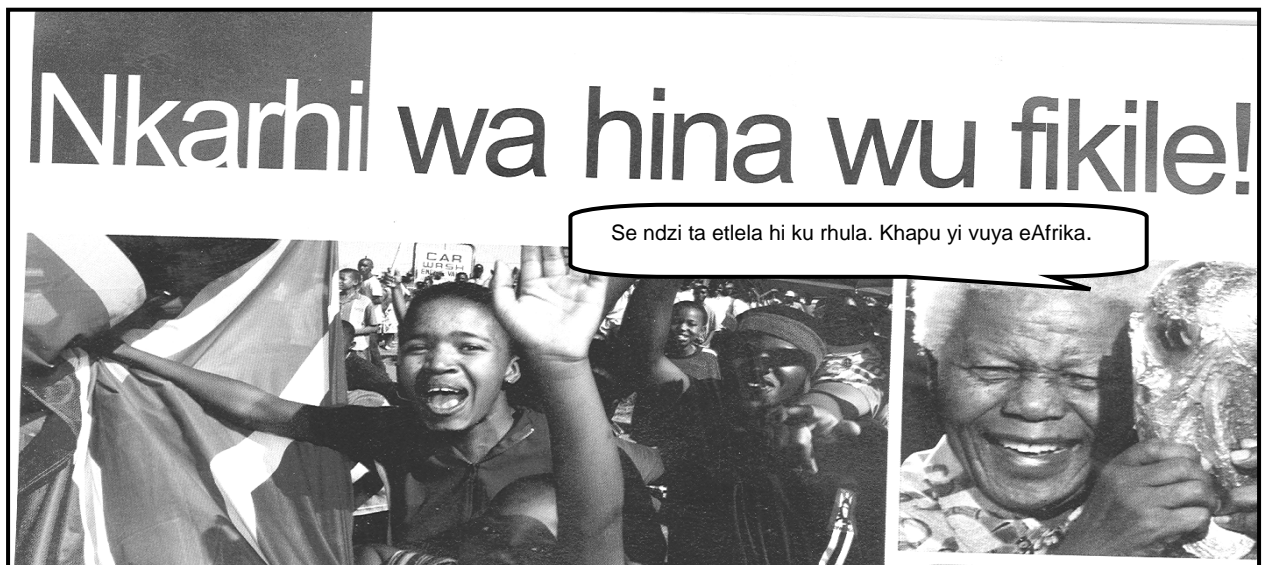
- 3.1.3 Vumba xivulwa xa wena n'wini hi rito ra "**tala**", kambe ri nyika nhlamuselo yo hambana na ya xivulwa lexi landzelaka:

- Madzolonga exikolweni ya **tala** ku endliwa hi vafana. (2)

- 3.1.4 Nyika nhlamuselo leyintshwa leyi vaka kona loko ku susiwa rihlawuri **"van'wana"** eka xivulwa lexi landzelaka: Vadyondzi **van'wana** va tikuma va pfuka exibedhlele. (2)
- 3.1.5 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi marito lama nga endzeni ka swiangi:
Vadyondzisi va vula leswaku milawu leyintshwa yi va tekerile matimba hinkwawo. (**Vadyondzisi va ri...**) (3)
- 3.1.6 Nyika nhlamuselo ya xivuriso lexi nge: **"Rintiho a ri tikombi."** (2)
- 3.1.7 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u xi tsala xi va eka nkarhi lowu taka hi tlhelo ra nandzulo: **Vadyondzisi na vadyondzi va le khombyeni.** (2)
- 3.1.8 Rito leri nga tikisiwa eka xivulwa lexi nga laha hansi, ri tisa nhlamuselo muni? "I kangani hi twa hi ta ku **tlhavana** hi mikwana ka vadyondzi exikolweni?" (2)
- 3.1.9 Rito leri nga tikisiwa eka xivulwa lexi nga laha hansi ri tirhe yini? **"Eswikolweni** manguva lawa a ka ha ri na vuhlayiseki". (2)
- 3.1.10 Nyika xisati xa rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi nge: Vadyondzi lavo fa ripfalo, ngopfungopfu **vafana**, va cinisa vadyondzikulobye hangayivona. (2)
- 3.1.11 Hlawula rito leri nga rona eka lama nga endzeni ka swiangi:
Vadyondzisi va vula leswaku leswi endlaka leswaku vadyondzi va va delela (**hi leswi / hileswi**) ku nga na milawu leyintshwa. (2)
- 3.1.12 Tihela u tsala xivulwa lexi landzelaka, kambe u sungula hi marito lama tikisiweke. Vadyondzisi va komba **Ndzawulo ya Dyondzo** hi rintiho. (2)

- 3.2 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona:

- 3.2.1 Marito ya "Nkarhi wa hina wu fikile", ya nga va ya kongomisa eka nkarhi wihi? Seketela. (3)
- 3.2.2 Ku hambana ka fonto ya marito lama nga eka xifaniso lexi ku nga va ku vangiwa hi yini? (2)
- 3.2.3 Boxa mpfhuka lowu nga tirhisiwa eka ku teka xifaniso lexi. Seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 3.2.4 Hi ku vona ka wena, i ncini lexi nga ta endla leswaku loyi a nge: "Se ndzi ta etlela hi ku rhula", hahunene a etlela hi ku rhula? Seketela nhlamulo ya wena. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 40

NTSENGO WA TIMARAKA: 80